

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2018

Bert van der Lingen
Ewout Korpershoek
Arjan de Haan

JAARBOEK 2018

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen
Jaarboek 2018

Redactie: Bert van der Lingen,
Ewout Korpershoek en
Arjan de Haan

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)

Lay-out: Arjan de Haan, DDG 's-Graveland

Druk: DPN Weurt.

Voorzijde omslag: Kleipijp, ovaalvormig model, ketel links speelman met zijmerk VR ongekroond en rechts een paljas. Misbaksel met geel loodglazuur en aangebakken pijpfragmenten. Hoogte 3,9 cm. Alphen, 1734-1739. Collectie Inze du Bois.

Achterzijde omslag: Franse kleipijp gemaakt door de firma Gambier in Givet. Faune, fantaisie (vormnr. 753). Collectie Arthur van Esveld.

ISBN: 978-90-801138-9-3

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Opmerkelijke vondsten. Een vroege tabakspijp van hout en tin in de vorm van een scheepje en een hand gevormde vis Bert van der Lingen	9
Nieuw licht op de kleipijpenindustrie in Schoonhoven Ewout Korpershoek	15
Kleipijpen uit een afvalkuil aan de Veemarktstraat 58 te Breda. Drie pijpenmakers op één locatie Johan Hesemans, i.s.m. Henk van Sasse van Ysselt	41
Bedrijfsafval van een pijpenbakker uit Alphen aan den Rijn. Fragmenten van kleipijpen, pijpenpotten en klein gereedschap gevonden aan de Gouwsluisseweg Bert van der Lingen	55
Doorrokers en plateel. C. de Rijk & Zoon, groothandel in rokersbenodigdheden te Amsterdam en de pijpen- en plateelfabrieken Erka, Lotus Holland, Etna, Neerlandia en Ivora, in Alphen aan den Rijn, Haarlem en Gouda, 1914-1920 Bert van der Lingen	101
Vier pijpenfabrieken uit Nimy, Maisières en Mons (België) Ruud Stam	167
Duivels, saters en faunen van Gambier Arthur van Esveld	185
Sigaren- en sigarettenpijpen van Gambier Arthur van Esveld	193
Toen was roken nog heel gewoon. Tabakspotten uit de tweede helft van de twintigste eeuw Piet Smiesing	201
Een buitengewoon grote tabakspot uit het Westerwald Ruud Stam	211
Engelse summaries	215

Voorwoord

Bert van der Lingen

Dit jaar bestaat de PKN, 'Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen' 40 jaar (1978-2018). Uit dit alweer zesde jaarboek mag blijken dat er nog steeds volop belangstelling is voor de geschiedenis van de tabakspijp. Het onderzoek naar de Nederlandse kleipijp vormt nog steeds het belangrijkste onderzoeksgebied maar er zijn ook andere onderwerpen waarvoor de PKN interesse toont zoals te zien is in de bijdragen over tabakspotten en rookgerei van Gouds plateel.

In dit jaarboek wordt in een viertal artikelen aandacht besteed aan Nederlandse bodemvondsten. In de rubriek Opmerkelijke vondsten beschrijft Bert van der Lingen een **houten pijpje met tinnen tabaksketel** uit de vroege 17de eeuw en een **handgevormde vis** met geopende bek. Ewout Korpershoek doet verslag van een groep 18de eeuwse **kleipijpen uit Schoonhoven** die aanleiding vormen tot hernieuwd onderzoek naar de pijpenfabricage in deze stad. Dat bracht inmiddels al twee nieuwe pijpenmakers aan het licht. Onderzoek op het terrein van de **pijpenmaker Christiaan Damman in Breda** leverde naast zijn eigen pijpen ook materiaal op van zijn collega's Daniel Peyl en Samuel Broen. Johan Hesemans beschrijft de mogelijke samenwerking tussen deze pijpenmakers. Vervolgens beschrijft Bert van der Lingen **kleipijpen en pijpenpotten uit Alphen aan den Rijn**. Het gaat hierbij om in Alphen gemaakte kwaliteitspijpen voor de export en grove kwaliteit voor de lokale en regionale markt met veel merken waarvan nog niet bekend was dat die in Alphen zijn gemaakt.

Van dezelfde auteur een uitgebreid artikel over de Amsterdamse groothandel in rokersbenodigdheden C. de Rijk & Zoon en hun betrokkenheid en relaties met de **pijpen- en plateelfabrieken Erka, Lotus Holland, Etna, Neerlandia en Ivora**, in Alphen aan den Rijn, Haarlem en Gouda in de jaren 1914-1920.

Vanuit Nederland gaan we naar België waar Ruud Stam **vier pijpenfabrieken uit Nimy, Maisières en Mons (Bergen)** beschrijft en een aantal kleipijpen uit de fabrieken van de firma's, Scouflaire, Nihoul, Croquet en VanGrundenberghe laat zien die tentoongesteld worden in het Nimy Museum (Musée de Nimy, Carrefour de la Céramique). Vervolgens komen we aan in Frankrijk waar Arthur van Esveld een overzicht geeft van de **Gambier pijpen die duivels, saters en faunen** voorstellen. Van dezelfde auteur is een artikel over de diversiteit aan **sigaren- en sigarettenpijpen van Gambier**, die vanaf de eerste helft van de 19e eeuw naast de traditionele tabakspijpen werden vervaardigd.

Het Jaarboek 2018 sluit af met twee artikelen over tabakspotten. Piet Smiesing schrijft over de populariteit van de **tabakspot na de Tweede Wereldoorlog** 'Toen roken nog heel gewoon was', en de enorme daling van het verbruik van kleipijpen de aardewerk- en pijpfabrieken hun productie veranderde in onder meer rooksets, asbakken en tabakspotten. Als laatste beschrijft Ruud Stam een buitengewoon **grote Duitse tabakspot** uit het eind van de 19de eeuw. De enorme pot is vervaardigd door de firma J.W. Remy in Höhr.

Wij wensen u veel lees- en kijkplezier in het Jaarboek 2018 van de PKN, 'Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'.

Kleipijpen uit een afvalkuil aan de Veemarktstraat 58 te Breda. Drie pijpenmakers op één locatie

Johan Hesemans (m.m.v. Henk van Sasse van Ysselt)

Inleiding

In de zomers van 2015 en 2016 heeft Antea Group archeologisch onderzoek uitgevoerd op het nieuw te ontwikkelen terrein 'Gasthuyspoort' te Breda.¹ Een deel van het te onderzoeken terrein bevond zich op het voormalige achtererf van Veemarktstraat 58. Het pand, dat voor veel inwoners historische waarde had, was het laatste huis dat op een achtererf stond in het centrum van Breda (afb. 1). De historische tuinmuur dateerde waarschijnlijk deels nog van voor 1534. Volgens de archieven zou op de bewuste opgravingslocatie in de 17e eeuw een pijpenmaker zijn gehuisvest.

Historische context

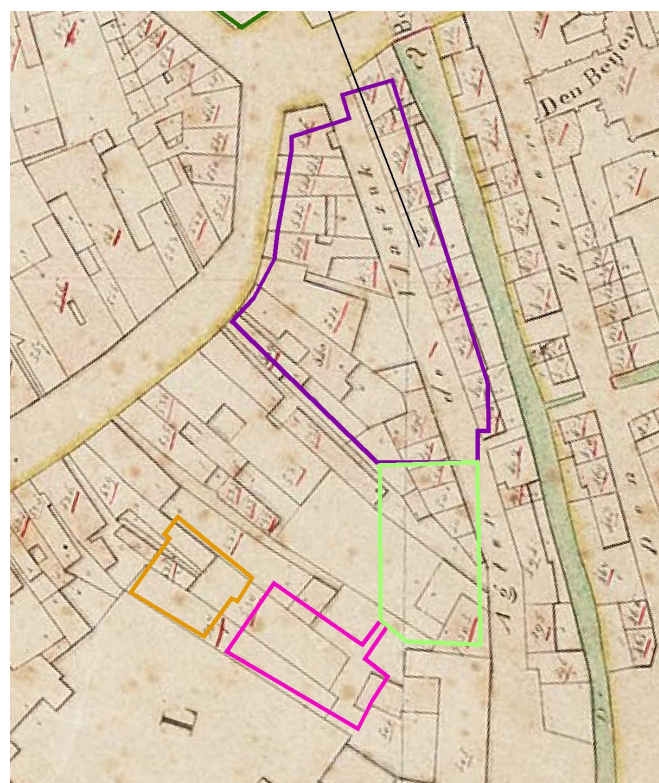
Uit het uitgebreide archiefonderzoek, dat plaatsvond naar aanleiding van de vondst van een 17e eeuwse pijpenoven aan de Molenstraat in 1991, was al bekend dat in de huidige Veemarktstraat 58 (toen nog Gasthuisstraat) de pijpenmaker Christiaan Damman heeft gewoond (afb. 2 en 3).² Damman, die daar in de periode circa 1638-1658 werkzaam was, stempelde het merk CD op zijn pijpen. Hij gebruikte de oven achter het huis van Samuel Broen aan de Molenstraat 22 om zijn pijpen te bakken. Die oven stond circa 150 meter van zijn werkplaats. Dat betekent dat Damman geen eigen oven heeft gehad. Onderzoek achter zijn pand heeft eveneens

geen bewijzen opgeleverd over de aanwezigheid van een oven.

Het bedrijfsafval bestond uit vervuilde pijpenklei en misbaksels van pijpen, waarvan het merendeel van de gemerkte pijpen uit de werkplaats van Christiaan Damman, de bewoner van dit perceel. De ongebakken pijpaaarde kwam eveneens vrijwel zeker uit zijn werkplaats.

Archeologisch onderzoek

Tijdens het onderzoek werden in diverse vondstcomplexen kleipijpen aangetroffen. Deze bleken veelal gerookt en niets wees in eerste instantie op de aanwezigheid van

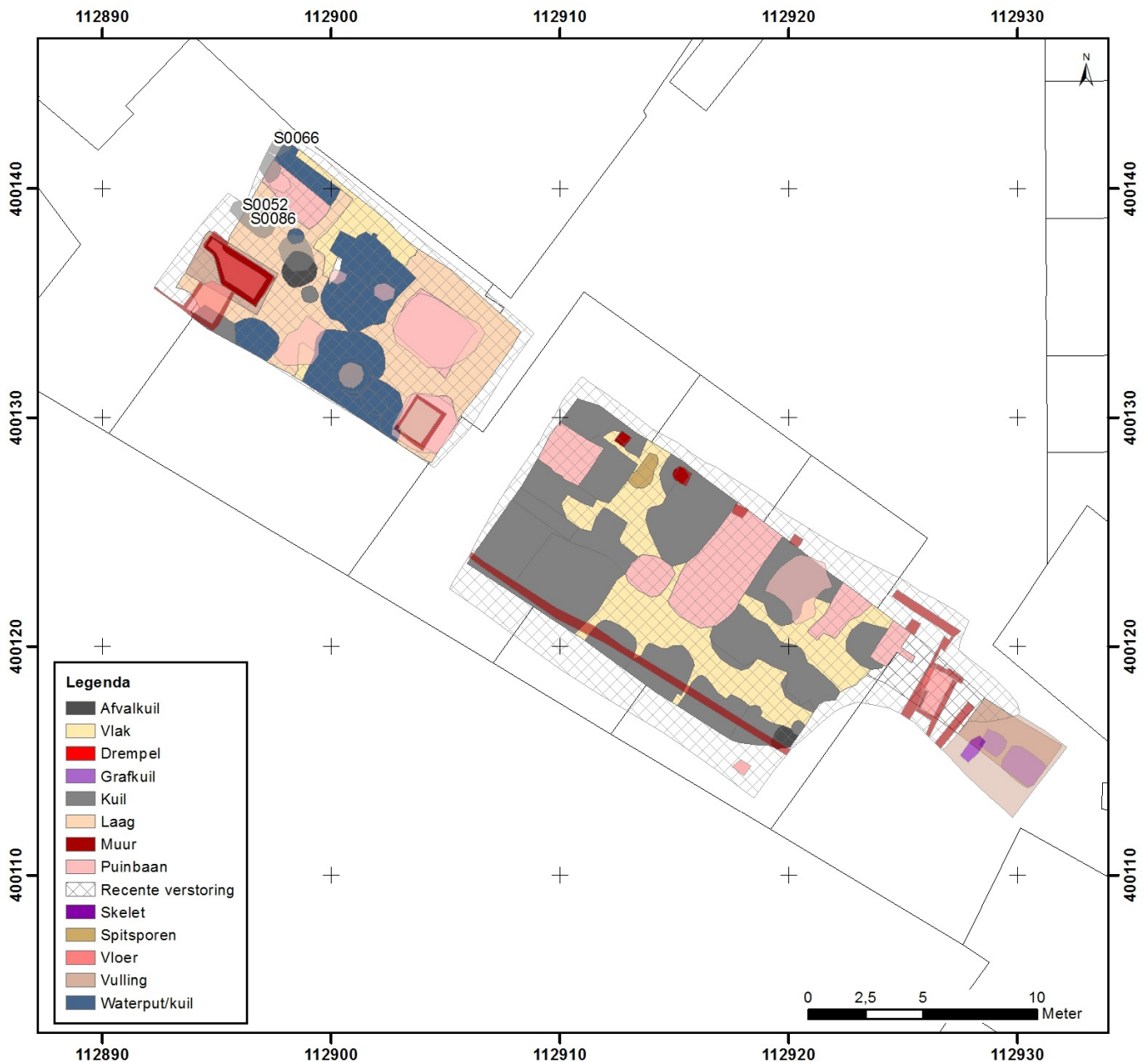
Afb. 2. Plangebied met links de woon/werklocatie van Christiaan Damman (in oranje kader). Kaart Gemeente Breda, Team Erfgoed.

Afb. 1. Veemarktstraat 58 voor de sloop. Foto: Guus Welten.

Afb. 3. Plangebied met links de woon/werklocatie van Christiaan Damman (in oranje kader). Foto Gemeente Breda, Team Erfgoed.

Afb. 4. Alle sporen kaart Put 2. Kaart Antea Group.

een pijpenmakerij. Op een dieper niveau in put 2 kwam een langwerpige afvalkuil (S0052/S0086) tevoorschijn. Deze kuil, met de afmetingen 2 x 1.2 meter en een diepte van 0.8 meter, bevatte misbaksels van kleipijpen en verontreinigde pijpaaarde met een olieachtige blauwgrijze waas en aders. De klei was soms ook wat grijsig van kleur. In de kuil zijn ook schelpen gevonden. In een tweede kuil/vondstconcentratie (S0066) met de afmetingen 1 x 0.8 x 0.7 meter zijn eveneens misbaksels van pijpen gevonden. Deze kuil is verder opgegraven en gedocumenteerd door Antea Group.

Een aantal meters naast de afvalkuil is ook een rechthoekige zwart uitgeslagen baksteenconstructie aangetroffen. In eerste instantie werd, vanwege de afmetingen en de aanwezige roetaanslag aan de binnenzijde, aan een oven gedacht. De baksteenconstructie lijkt geen relatie te hebben met

het bakken van kleipijpen omdat de verkleuring van de bakstenen niet overeen komt met de kenmerken van een pijpenoven (afb. 6). Hierdoor kon de aanwezigheid van een pijpenoven ter plaatse niet bewezen worden.

Bij ovens in het algemeen (mits de temperatuur hoog genoeg gestookt wordt) verkleurt de baksteen van de muur van rood via geel naar groen. Dus als een baksteen te heet is geworden is de binnenkant van de steen, aan de kant waar gestookt wordt, geel of zelfs groen (of uiteindelijk zwart) verkleurd. Aan de buitenkant van de ovenmuur is de kleur van de steen beter intact. Bij de gevonden constructie is de plaats van verkleuring per steen verschillend. Het lijkt daardoor dat de ene keer de steen aan de binnenkant van de constructie het heetst geworden is en de andere keer de steen ernaast aan de buitenkant. Vermoedelijk betekent dit dat de verkleuring in de steen al voor het bouwen is ontstaan.

Afb. 5. Doorsnee kuil S0066. Foto Antea Group.

Afb. 6. Overzichtsfoto opgraving richting ZO met rechthoekige baksteenconstructie. Foto Antea Group.

Tabel 1. Aantal pijpenkoppen per spoornummer: Misbaksels, ongerookt en gerookt. Veemarktstraat 58, Breda.

Spoornr.	Misbaksel	Ongerookt	Gerookt	totaal
S0052 *	66	119	1	186
S0086 *	0	8	1	9
S0066	4	3	1	8
S9001	1	0	1	2
Totaal	71	130	4	205

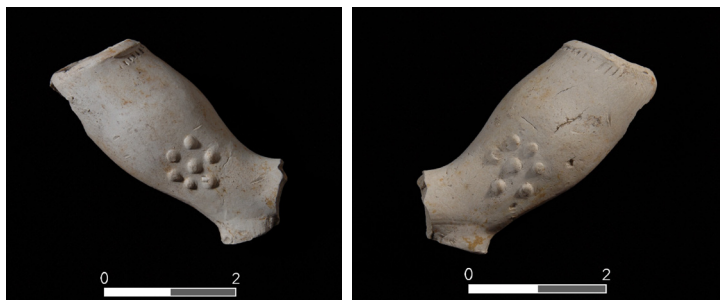
* S0052 en S0086 zijn vrijwel zeker één spoor en kunnen daarom als verschillende lagen binnen het spoor worden beschouwd.

De vondsten

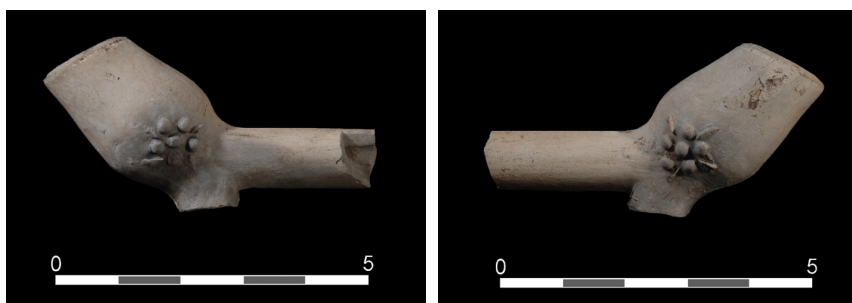
Bij de opgravingen van de Gasthuyspoort zijn 205 pijpenkoppen met hiel gevonden. Het aantal misbaksels, ongerookte en gerookte pijpen is in Tabel 1 weergegeven en de gemerkte en merkloze pijpen in Tabel 2. De ongerookte pijpen kunnen ook misbaksels zijn waarbij fouten in de stelen zijn opgetreden of pijpen die tijdens transport zijn gebroken en in de kuil gegooid zijn. Opmerkelijk is dat ongeveer de helft een hielmerk heeft en de rest ongemarkeerd is. Wat betreft de afvalkuilen S0066, S0052 en S0086 gaat het vooral om bedrijfsafval van pijpenmakers. De laatste twee nummers liggen direct boven elkaar en worden tot één nummer gerekend. In ieder van deze spoornummers is behalve het ongerookte materiaal en de misbaksels ook een gerookt exemplaar uit dezelfde periode gevonden.

Bijna de helft van de pijpenkoppen is zonder merken zonder versiering. Een zevental pijpen heeft op de zijkant een gestileerde roos van zes stippen rond een centrale stip en twee pijpen hebben een roos van vijf stippen rond een centrale stip. Eén exemplaar heeft een roos van vijf stippen afgewisseld met kelkblaadjes (afb. 8a-b). Deze pijpen zijn in twee modellen gevonden: met een korte gedrongen ketel (afb. 8a-b) en een langer slank model (afb. 7a-b). Een tussenmodel met een roos van zes stippen heeft in reliëf op de steel een serie lelies in ruiten (afb. 11b). De makers van deze pijpen zijn onbekend. Een opvallende vondst in deze groep is een pijp met een gedrongen ketel met een roos van stippen in reliëf en het gestempelde hielmerk SB met ster gekroond, waarbij de ster onderaan tussen de letters staat. Dit merk is eerder gevonden op pijpen van Samuel Broen (afb. 10a-b). Het is de enige pijp van deze vindplaats die aan deze pijpenmaker kan worden toegeschreven. Vergelijkbare pijpen zijn indertijd wel aan de Molenstraat gevonden.³ Goedkope pijpen van de ‘groffe’ soort met een gestileerde roos worden vrijwel nooit van een hielmerk voorzien. Dat is over het algemeen voorbehouden aan de betere kwaliteitspijpen.

Er zijn steelfragmenten gevonden met drie verschillend uitgevoerde Franse lelies (afb. 13a-b). De meest voorkomende zijn de lelies in afbeelding 13b (13a midden). Daarnaast zijn ook steelfragmenten gevonden waarbij de lelies met een kabelachtige omzoming in reliëf op de steel zijn afgedrukt (afb. 11b en 12a-b). Dit decor was in de persvorm aangebracht.

Afb. 7a-b. Tabaksketel met gestileerde roos met zes stippen (PP512). Breda, 1640-1660. Foto Alex Schut.

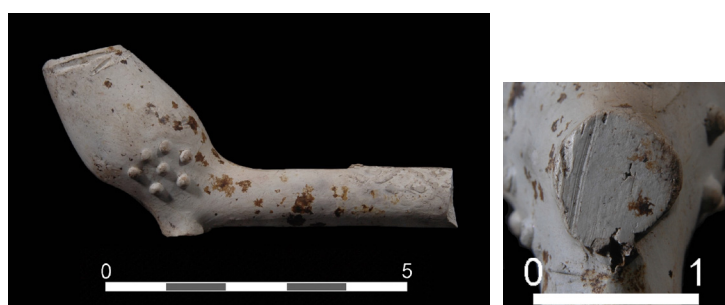
Afb. 8a-b. Tabaksketel met gestileerde roos met vijf stippen en kelkbladen (PP503). Breda, 1640-1660. Foto Alex Schut.

Afb. 9a-b. Tabaksketel met gestileerde roos met vijf stippen (PP551). Breda, 1640-1660. Foto Alex Schut.

Afb. 10a-b. Tabaksketel met gestileerde roos met zes stippen en hielmerk SB met ster gekroond, binnen cirkel met kabeldecor (PP552). Breda, Samuel Broen (1637-1659). Foto Alex Schut.

Afb. 11a-b. Fragment tabaksketel met gestileerde roos met zes stippen en lelies in ruit in reliëf op steel (PP548). Breda. Foto Alex Schut.

Afb. 12a-b. Steelfragment met lelies in ruit in reliëf (PP510). Breda, 1640-1660. Foto Alex Schut.

Afb. 13a-c. Steelfragmenten met gestempelde lelies in ruit (PP560). Breda, 1640-1660. Foto Alex Schut.

Afb. 14a-b. Pijpfragment met hielmerk CD met stip, binnen cirkel van stippen. Breda, Christiaen Damman (1638-1658) (PP553). Foto Alex Schut.

Afb. 15a-b. Pijpfragment met hielmerk CD met stip, binnen cirkel van stippen. Breda, Christiaen Damman (1638-1658) (PP554). Foto Alex Schut.

Afb. 16a-b. Pijpfragment met hielmerk CD binnen cirkel van stippen. Breda, Christiaen Damman (1638-1658) (PP554). Foto Alex Schut.

Afb. 17a-b. Pijpfragment met hielmerk CD binnen cirkel van stippen. Breda, Christiaen Damman (1638-1658) (PP558). Foto Alex Schut.

Afb. 18a-b. Pijpfragment met hielmerk CD binnen cirkel. Breda, Christiaen Damman (1638-1658) (PP555). Foto Alex Schut.

Afb. 19a-b. Pijpfragment met hielmerk CD binnen cirkel. Breda, Christiaan Damman (1638-1658) (PP557). Foto Alex Schut.

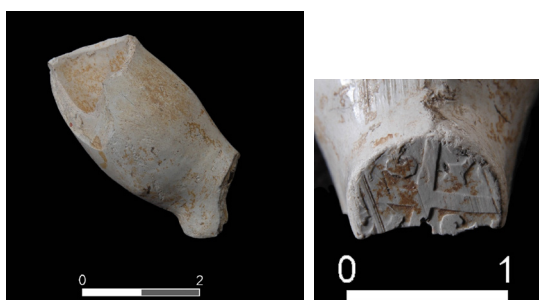
Afb. 20a-b. Pijpfragment met hielmerk CD binnen handmatig ingestoken putjes en butsen. Breda, Christiaan Damman (1638-1658) (PP518). Foto Alex Schut.

Afb. 21a-b. Pijpfragment met (ondersteboven gestempeld) hielmerk DP binnen cirkel van stippen (PP506). Breda, Daniel Peyl (1639-1676). Foto Alex Schut.

Afb. 22a-b. Pijpfragment met hielmerk DP binnen cirkel van stippen (PP517). Breda, Daniel Peyl (1639-1676). Foto Alex Schut.

Afb. 23a-b. Tabaksketel met hielmerk kruis met vier 'symbolen' (PP549). Breda, 1640-1660. Foto Alex Schut.

Afb. 24a-b. Gebogen steelfragment (PP505). Breda, 1640-1660. Foto Alex Schut.

Afb. 25a-d. Pijp in de vorm van een vissenkop of zeemonster, Noord-Holland(?), 1600-1620 (PP502). Foto Alex Schut.

Tabel 2. Aantal pijpen per spoornummer: Hielmerken en merkloos (* in deze spoornummers is geen bedrijfsafval gevonden)

Spoornummer:	Hielmerken:			Merkloos	overige	totaal
	CD	DP	SB			
S0052/S0086	80	11		101	3	195
S0066	2		1	4	1	8
S9001					2	2
S9005*					1	1
S0058*					4	4
S0082*					1	1
Stort vondst		1				1
Totaal:	82	12	1	105	12	212

Bij de gemerkte pijpen gaat het voornamelijk om betere kwaliteitspijpen, die, net als hun Goudse tegenhangers, fraai zijn afgewerkt en gepolijst. Bij slechts een enkele pijp, zoals die hierboven beschreven met de SB met ster gekroond, is een merk op een pijp van een groffe kwaliteit gestempeld. In Tabel 2 is de onderlinge verhouding tussen verschillende merken te zien. Van de gemerkte pijpen hebben 82 stuks het CD merk. Voor dit merk zijn zes verschillende stempels gebruikt (afb. 14-19). Opvallend in deze groep is een CD merk dat vrij dun is gegraveerd en waarbij op de hiel, rond en over het merk, handmatig putjes en butsen zijn gestoken (afb. 20). Verder is er één misbaksel met het merk SB met ster gekroond van Samuel Broen gevonden (afb. 10a-b) en twaalf pijpenkoppen met het merk DP van Daniel Peyl. Deze pijpen zijn met twee verschillende stempels gemerkt (afb. 21-22). Twee van de pijpen van Peyl zijn misbakfels. Bij de overige tien konden geen fouten worden geconstateerd. Mogelijk hadden die fouten in de steel of ze waren tijdens het bakproces of transport gebroken. In de afvalkuil bevond zich ook een hielmerk dat nog niet eerder in Breda gevonden is: een kruis met in ieder vlak een klein onbekend ‘symbool’.

De betekenis van dit merk is onbekend (Afb. 23a). Een bijzondere vondst is een gebogen steelfragment dat niet door het bakproces is kromgetrokken maar in de werkplaats opzettelijk is omgebogen (afb. 24a-b). Het loopt in een ovaalvorm en zal daarom niet in gebruik zijn geweest als ‘gereedschap’ om bijvoorbeeld een bundel pijpenstelen bij elkaar te houden. Het lijkt meer op de restanten van een vroege krulpijp waar tot nog toe slechts een tweetal exemplaren van bekend zijn.⁴

Noemenswaardig is ook de vondst van verontreinigde pijpaaarde in spoornummer S0052 en een hoeveelheid schelpen waarvan niet bekend is waartoe die diende. Zijn deze schelpen op een of andere wijze gebruikt door de Bredase pijpenmakers of pijpenbakkers?

Een bijzondere pijp, die niet tot het bedrijfsafval behoorde, is een zwaar gerookte pijp uit spoornummer S0066 (PP502) in de vorm van een vis of zeemonster (afb. 25a-d). Deze pijp is aanmerkelijk ouder dan de overige vondsten en kan gedateerd worden in de periode 1600-1620. Een vergelijkbaar exemplaar is bekend als bodemvondst uit Alkmaar.⁵ Dergelijke pijpen zijn

Tabel 3. Productiefouten vóór en tijdens het bakproces

	spoornr. S9001		spoornr. S0066		spoornr. S0052/86		Totalen:		
	kop	steel	kop	steel	kop	steel	kop	%	steel
Afgesprongen klei door verontreiniging					5	9	5	7%	9
Weijer door buitenwand gestoken						9			9
Mondstuk beschadigd bij uithalen weijer				1		46			47
Vingerafdrukken op pijpensteel						35			35
Slordig gestempelde hielmerken					36		36	52%	
Bakscheuren			3		8	7	11	16%	7
Gesinterd				1	2		2	3%	1
Glazuur spatten / druip						1			1
In stookgang beland	1				4	10	5	7%	10
Krom gebakken						5			5
Verkleuring door oververhitting			1				1	1%	
Verkleuring door roetneerslag			1		9	75	10	14%	75
Totalen:	1	0	5	2	64	197	70	100%	199

Afb. 26a-b. Pijpfragment met slordig gestempeld hielmerk CD (PP501). Foto Alex Schut.

Afb. 27a-b. Tabaksketel met slordig gestempeld hielmerk CD (PP506). Foto Alex Schut.

Afb. 28. Steelfragmenten met omgeslagen mondstuk (PP561). Foto Alex Schut.

Afb. 29. Steelfragment met omgeslagen mondstuk (PP509). Foto Alex Schut.

Afb. 30a-b. Steelfragment met vingerafdrukken (PP522). Foto Alex Schut.

Afb. 31. Detail van afb. 22b, steelfragment met meegebakken en afgesprongen verontreiniging (PP517). Foto Alex Schut.

Afb. 32. Tabaksketel met afgesprongen scherf door meegebakken verontreiniging (PP512). Foto Alex Schut.

Afb. 33. Steelfragment met roetaanslag (PP519). Foto Alex Schut.

voornamelijk bekend uit Noord-Holland en mogelijk ook daar gemaakt. De in Breda gevonden pijp is sterk verwant aan een type dat in Alkmaar is gevonden.

Wat ging er mis tijdens het produceren, bakken en transport van kleipijpen en wat is hier van terug te vinden in de aangetroffen afvalkuilen?

Tijdens het vervaardigen en bakken van pijpen traden soms fouten op waardoor de pijpen niet meer gebruikt konden worden. Ook tijdens het transport naar en van de oven ontstond soms breuk. De vele ongerookte exemplaren in Tabel 2 zijn mogelijk pijpen die fabricagefouten in de [nu afgebroken] steel hadden of pijpen die tijdens transport van de oven naar de pijpenmaker gebroken zijn.

Een aantal van deze pijpen is op de opgravingslocatie teruggevonden en weergegeven in Tabel 3. Per spoornummer is hierbij onderscheid gemaakt tussen koppen en steelfragmenten. Percentages zijn in Tabel 3 alleen gegeven voor de pijpenkoppen. Bij de steelfragmenten is namelijk niet bekend om hoeveel pijpen het oorspronkelijk ging. Verder heeft het kopje ‘krom gebakken’ alleen betrekking op de steelfragmenten.

Productiefouten voor het bakproces

In de bovenste vijf rijen van Tabel 3 staan productiefouten die voor het bakproces hebben plaatsgevonden. Het afspringen van kleine scherfjes werd veroorzaakt doordat de pijp aan het begin van het proces niet zorgvuldig genoeg gezeefd en gebruiksklaar was gemaakt. Hierdoor bleven kleine plantaardige of minerale verontreinigingen achter die tijdens het bakken deze beschadigingen veroorzaakten (afb. 31 en 32).

Tijdens het kasten of persen van de pijpen werd de ‘weijer’, een dun ijzerdraad waarmee de steelopening werd gemaakt, soms te scheef ingebracht waardoor die via de buitenwand van de steel of pijpenkop weer naar buiten kwam. Hierdoor ontstond tijdens het roken ‘valse trek’ waardoor de pijp niet meer bruikbaar was. Tussen het vondstmateriaal achter de Veemarktstraat zijn alleen steelfragmenten met een doorgestoken gat gevonden en geen tabaksketels met gaatjes. Bij een aantal mondstukken is het eindstuk dichtgeknepen of de weijer er te ruw uitgetrokken waardoor het mondstuk inklapte en de pijp nauwelijks nog kon worden gebruikt (afb. 28 en 29). Opmerkelijk ook zijn de vele vingerafdrukken op de kleipijpen (afb. 30a-b), slordig gestempelde hielmerken (afb. 26a en 27a) en zelfs een ondersteboven gestempeld merk (afb. 21a). Al met al geeft het de indruk dat de productie in de werkplaats slordig uitgevoerd is. Mogelijk was het merendeel van de pijpen met gebreken al tijdens het productieproces, het afwerken of droogproces verwijderd en weggegooid. Gesteld kan worden dat de gebakken pijpen met gebreken die in de kuil zijn gevonden door het productieproces

zijn geglipt. Een steelfragment met dichtgeknepen mondstuk zal door de controle zijn geglipt voordat de pijp naar de oven werd gebracht. Het roken uit deze pijp werd dusdanig bemoeilijkt of was niet meer mogelijk, waardoor de pijp is weggegooid.

Productiefouten tijdens het bakproces

Het merendeel van de fouten betreft bakscheuren, verkleuring door roetaanslag (afb. 33) en oververhitting (afb. 34), pijpen die in de stookgang zijn beland en gesinterde pijpen (afb. 35-38). Dit soort bakfouten lijkt meer voor te komen bij de ‘muffle-oven’ in Breda omdat de pijpen niet in een aparte kleinere pijpenpot werden gebakken maar in een grotere, ‘vaste pot’.⁶ Verder werd nog een steelfragment gevonden dat in de lengte is gescheurd (afb. 39). Een ongewone vondst is een steelfragment met sporen van geel pottenbakkersglazuur (afb. 40a-b). Is er tegelijkertijd met de pijpen ook geglaazuurd gebruiksaardewerk gebakken waarbij er glazuur op de pijpen is gelopen (PP0513)?

Opmerkelijk is dat er geen pijpen zijn aangetroffen met deuken in de ketels die veroorzaakt konden worden als pijpen te dicht tegen elkaar in pijpenpotten stonden. Mogelijk dat de wijze waarop de pijpen in Bredase ovens werden gestapeld en gebakken niet tot dergelijke bakfouten leidde.

De datering van de vondsten

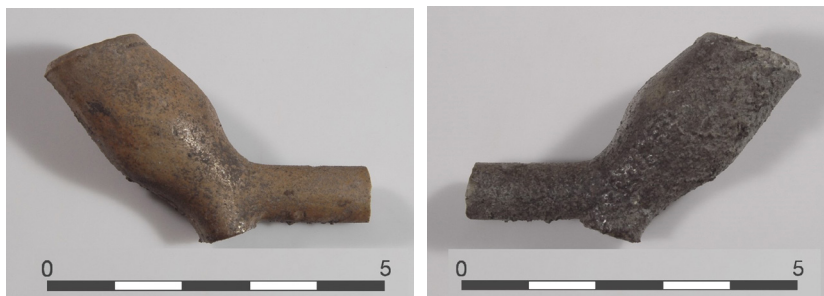
Het productieafval in de Veemarktstraat is te dateren in de periode 1635-1690 op basis van het model en in de periode 1637-1685 op basis van het hielmerk. De vondsten in de Molenstraat 22 zijn gedateerd in de periode 1637-1698 op basis van het hielmerk. Een datering op basis van het model is voor deze vondstlocatie nog niet onderzocht.⁷ De intentie was om te kijken of de dateringsperiode van de vondsten uit de Veemarktstraat afweken van die in de Molenstraat. In dat geval zou er een aanwijzing zijn dat er mogelijk nog een andere oven in gebruik is geweest. Aangezien de dateringen van de Veemarktstraat vergelijkbaar zijn met die van de Molenstraat 22⁸ is dat niet het geval.

Waar werden de pijpen gebakken en was er een samenwerkingsverband?

Bij de opgravingen aan de Molenstraat in Breda in de jaren 1982, 1983, 1988 en 1991 zijn 937 fragmenten van misbakken pijpen gevonden waarvan 34% ongemerkt. Tijdens de laatste opgraving in 1991 is ook een oven gevonden die in gebruik is geweest door Samuel Broen, de huurder van het achterhuis van het pand Molenstraat 22. Bij het bedrijfsafval zijn indertijd voornamelijk producten van Broen gevonden (39.1%) maar ook van andere pijpmakers, bijvoorbeeld Daniel Peyl (3.4%) en Christiaan Damman (4.3%). De percentages zullen in wekelijkheid hoger zijn, maar dat is niet vast te stellen

Afb. 34. Steelfragment met verkleuring door oververhitting (PP520). Foto Alex Schut.

Afb. 35a-b. Gesinterd pijpfragment (PP514). Foto Alex Schut.

Afb. 36. Gesinterd pijpfragment (PP514). Foto Alex Schut.

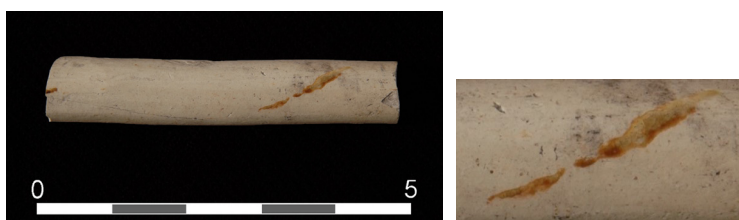
Afb. 37a-b. Gesinterd pijpfragment, hielmerk CD (PP516). Foto Alex Schut.

Afb. 38. Gesinterd pijp- en steelfragment (PP511). Foto Alex Schut.

Afb. 39. Gescheurd steelfragment (PP521). Foto Alex Schut.

Afb. 40a-b. Steelfragment met geel loodglazuur (PP0513). Foto Alex Schut.

doordat 34% van de gevonden pijpen ongemerkt is en niet aan een maker kon worden toegeschreven.

Opmerkelijk is dat er zowel bij de eerdere opgravingen in de Molenstraat als nu aan de Veemarktstraat pijpen van zowel Samuel Broen, Christiaan Damman als Daniel Peyl zijn gevonden. Zoals eerder gesteld zullen de pijpen op een centraal punt, in de oven van Samuel Broen, zijn gebakken.⁹ Een eigen oven was een flinke investering en het lijkt logisch dat deze pijpenmakers onderlinge afspraken hadden gemaakt of contracten hadden afgesloten over het gebruik van de oven. Als Broen eigenaar van de oven in de Molenstraat was en tegen betaling pijpen bakte voor andere pijpenmakers dan zal hij gewacht hebben tot de oven vol was voordat er gestookt werd. In dat geval kon het voorkomen dat er producten van diverse pijpenmakers samen werden gebakken.

Dan blijft nog steeds de vraag hoe en waarom er pijpen van de verschillende pijpenmakers in de afvalkuil van Damman zijn gevonden. Mogelijk werd na het bakken het complete baksel van Daniel Peyl en Christiaan Damman, dus zowel de gave pijpen als de misbaksels, naar de werkplaats van Damman aan de Veemarktstraat gebracht. Daar werd gesorteerd, waarna de misbaksels en gebroken pijpen in een afvalkuil werden gegooid. Dat verklaart echter niet de aanwezigheid van pijpen van Broen, want die hoefde immers zijn pijpen niet te vervoeren. Op de Molenstraat is ook een veelvoud van onbruikbare pijpen gevonden van Daniel Peyl en Christiaan Damman, dus het vervoer lijkt niet consequent te zijn uitgevoerd.

Een andere hypothese is dat alleen de gave pijpen van Daniel Peyl en Christiaan Damman, naar de werkplaats van Damman aan de Veemarktstraat gebracht werd om daar gesorteerd te worden, waarna de misbaksels en gebroken pijpen die daar per ongelijk tussen zaten in een afvalkuil werden gegooid.

Beide bovenstaande hypothesen zijn redelijk omslachtig vanwege de ligging van de drie werkplaatsen. Vanuit Broen gezien lag het atelier van Christiaan Damman 155 meter oostelijk van de oven op de Veemarktstraat 58. Dan is het niet logisch dat Peyl zijn pijpen eerst naar het oosten vervoerde om vervolgens weer terug te reizen naar zijn eigen werkplaats op de Haagdijk 62 (750 meter naar het westen). Waarom sorteerden ze de pijpen niet direct als ze uit de oven van Broen kwamen of desnoods in de schuur of werkplaats van Broen? Dat zou veel efficiënter zijn geweest.

Mogelijk moeten we bij dit probleem in een heel andere richting denken. In Gouda waren er enkele pijpenmakers die, wanneer ze grote orders binnen kregen en die order zelf niet binnen een vastgestelde tijd konden produceren,

andere pijpenmakerijen opdracht mochten geven tegen betaling pijpen met hun merk voor hen te maken (het zogenaamde recht op uitbesteding). Iets dergelijks kan ook in Breda gespeeld hebben. In Breda werden pijpen op kleinere schaal gemaakt dan in Gouda. Het is zeer goed mogelijk dat men elkaar in Breda ook hielp bij de productie van (grote) orders en dat iedere pijpenmaker deze pijpen met zijn eigen merk stempelde. Dat verklaart dan de mix van merken in bedrijfsafval van de verschillende opgravingen. In dat opzicht is er toch sprake van een samenwerking.

De aard van de misbaksels (van beide hielmerken zijn 'in stookgang belande pijpen' aanwezig) zou er op kunnen duiden dat die samen met de reguliere producten opzettelijk zijn meegenomen naar de Veemarktstraat 58. Dit zou er op kunnen duiden dat de pijpenmaker zijn misbaksels zelf moest sorteren en opruimen. Waarom is er dan aan de Molenstraat een veel grotere stort gevonden met een veelvoud aan misbaksels van Christiaan Damman en Daniel Peyl? Het kan zo zijn dat ze Broen betaalden om gebruik te maken van de stortplaats van Broen. En deden ze dat soms wel en soms niet. Of komen de misbaksels van een of meerdere grote orders, waarna een productiesamenwerking tot stand kwam, en die gestort mochten worden op het terrein van de Molenstraat?

Dit zou ook een aanwijzing kunnen zijn dat Christiaan Damman, Daniel Peyl en Samuel Broen, de mogelijke eigenaar van de oven, samengewerkt hebben.

Is er één oven gebruikt, of waren er meerdere ovens voor het bakken van de pijpen?

Het is niet bekend of er naast de muffle oven in de Molenstraat nog andere pijpenovens in gebruik zijn geweest in Breda. In dit type oven is het niet gebruikelijk om iets anders dan kleipijpen te bakken. De vondst van een pijpensteel met glazuurspatten (afb. 40a-b) (PP0513) doet vermoeden dat er geglazuurd gebruiksaardewerk mee werd gebakken in de pijpenoven, tenzij er ook pijpen in pottenbakkersovens werden meegebakken. In andere pijpenmakerscentra worden vaker pijpfragmenten met glazuur gevonden. Soms werden pijpen opzettelijk geglazuurd, maar meestal is het glazuur afkomstig van bovenliggend aardewerk waarvan het glazuur op de pijpen is gelopen.

Naar aanleiding van dit onderzoek zal het pijpenmateriaal van de Molenstraat nader onderzocht moeten worden op glazuurspatten en ook zou de wand van de moffeloven op glazuur onderzocht kunnen worden. In deze periode zijn er in Nederland zelden geglazuurde kleipijpen geproduceerd. In Breda zijn ze nog helemaal niet bekend.

Kleipijpen die niet tot het bedrijfsafval behoren

De eerder genoemde sporen (S0052/S0086, S0066, S9001) bevatten pijpenmakers -en/of pijpenbakkersafval

en soms ook pijpenklei en een enkele gerookte kleipijp. Er zijn op het perceel ook enkele sporen gevonden die geen bedrijfsafval of pijpenklei bevatten en er zijn een zestal pijpen aangetroffen die niet tot het bedrijfsafval van een pijpenmaker of pijpenbakker behoren, waaronder de eerder genoemde zeemonsterpijp uit kuil S0066 (Tabel 5). Vier van deze pijpen zijn ovale modellen uit de periode 1810-1850. Deze zijn gemerkt met het wapen van Gelderland en ES gekroond en komen waarschijnlijk uit de fabriek van Johannes van Vliet (1802-1842) of zijn opvolger Pieter Goedewaagen (1842-1880) uit Gouda.¹⁰ Aangezien al deze pijpen uit dezelfde fabriek komen zullen ze mogelijk afkomstig zijn van één gebruiker en ter plaatse zijn gerookt. Het was niet de allerbeste ‘porceleyne’ kwaliteit die men hier rookte, maar de wat goedkopere ‘fijne’ kwaliteit.

Conclusie

Bij de vondst aan de Veemarktstraat 58 te Breda gaat het voornamelijk om bedrijfsafval van één pijpenmaker. De periode waarin deze tabakspijpen gedateerd kunnen worden is vrijwel gelijk aan die van de vondsten uit de Molenstraat 22. Er zijn aanwijzingen dat er een samenwerkingsverband is geweest tussen Christiaan Damman, Daniel Peyl en Samuel Broen en/of dat zij in opdracht van elkaar pijpen hebben geproduceerd. Verder is duidelijk dat de drie pijpenmakers gebruik gemaakt hebben van de pijpenoven van Samuel Broen aan de Molenstraat. Op basis van de beschikbare gegevens kan niet gezegd worden of er meer ovens gebruikt zijn dan de pijpenoven aan de Molenstraat.

Wel hadden zij een eigen atelier waar de pijpen in een persvorm werden gemaakt (gekast) en verder afgewerkt. Na het bakken en sorteren werden de pijpen

Tabel 4. Lijst van alle pijpenkoppen en steelfragmenten met fouten

Spoornummer S9001:

In stookgang beland merkloze pijpenkop (1x) GHP86; gesinterd, verkleurd, ruw oppervlak omdat aan de buitenzijde van de kleipijp ovengruis en sintermateriaal zijn afgezet.

Spoornummer S0066:

Bakscheur 3 pijpenkoppen, 2 gemerkt CD en 1 merkloos; GHP77 en GHP82
 Gesinterd 1 steelfragment GHP74; [PP0504]
 Verkleuring door roetneerslag 1 pijpenkop gemerkt SB; GHP79 [PP0522]
 Verkleuring door oververhitting 1 pijpenkop, merkloos; GHP78 PP0503]

Spoornummer S0052:

Bakscheur 8 koppen, waarvan 2 gemerkt CD; GHP43 en GHP67 en 6 koppen merkloos GHP13 en GHP15, deels met verkleuringen en 7 steelfragmenten GHP32.
 Gesinterd 2 koppen waarvan 1 gemerkt DP; GHP24 en de ander onduidelijk GHP33 [PP0518]
 Glazuur op pijp gekomen 1 steelfragment pottenbakkersglazuur; GHP34 [PP0513]
 In stookgang belande pijp 4 koppen waarvan 1 merkloos, 1 gemerkt CD, 2 onbekend en 10 steelfragmenten; GHP7 [PP0514], GHP8 [PP0511], GHP9 [PP0515] en GHP10 [PP0516].
 Krom getrokken pijpfragment, 5 steelfragmenten; GHP31 [PP0510], waarvan 1 mondstuk dichtgedrukt; GHP29
 Uitgesprongen verontreiniging 5 koppen waarvan 3 gemerkt CD; GHP14 [PP0512] en GHP58, 1 gemerkt DP; GHP23 [PP0517], 1 merkloos en 9 steelfragmenten; GHP38
 Verkleuring door roetneerslag 9 koppen, waarvan 3 gemerkt CD; GHP1 [PP0506], 6 merkloos; GHP2 en 75 steelfragmenten; GHP16.
 Weijer door buitenwand gestoken 9 steelfragmenten GHP26, waarbij opgemerkt dat mondstukken slecht zijn gevormd waardoor de weijer naar buiten is gekomen; GHP19 [PP0507, PP0508, PP0509].

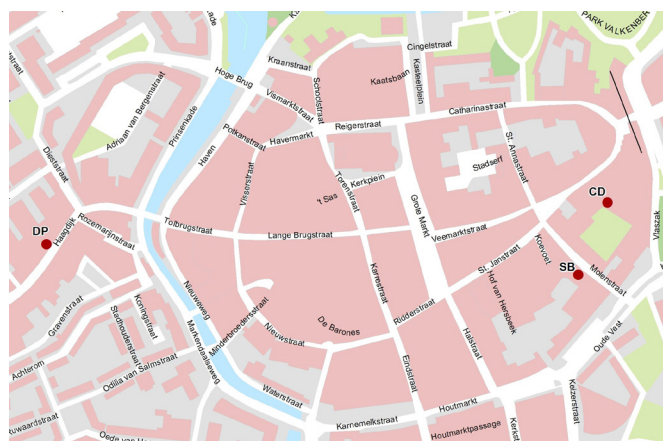
Tabel 5. Kleipijpen niet behorende tot het bedrijfsafval. De laatste vier pijpen komen uit de Goudse fabriek van Johannes van Vliet (1802-1842) of Pieter Goedewaagen (1842-1880).

Hielmerk / decoratie	Model / type	Bijmerk / vormmerk	gerookt	Datering model	spoor-nr.
Zeemonsterpijp / vis	1e generatie		Zwaar	1600-1620	S0066
	Dubbelconisch			1640-1690	S9005
Wapen van Gelderland	Ovaal	wapen Gouda met S weerszijden	Middel	1810-1850	S0058
Wapen van Gelderland	Ovaal	wapen Gouda met S weerszijden	Middel	1810-1850	S0058
ES gekroond	Ovaal	wapen Gouda links / stip rechts	Zwaar	1810-1850	S0058
ES gekroond	Ovaal	wapen Gouda met S weerszijden	Zwaar	1810-1850	S0058

daar klaargemaakt voor de verkoop. De productie lijkt vrij slordig te zijn uitgevoerd waardoor er onbruikbare pijpen uit het productieproces zijn gekomen. Bijzonder zijn de gesinterde pijpen en de vele vingerafdrukken op de pijpen.

Dankwoord

Dank aan Alex Schut, Team erfgoed, Gemeente Breda voor het fotograferen van de vondsten, Antea Group, in het bijzonder Marlous Craane voor alle aangeleverde opgravingsgegevens en Bert van der Lingen voor het nalezen van het artikel en ondersteuning.

Afb. 41. Plattegrond met woon/werkplaatsen Daniel Peyl, Christiaan Damman en Samuel Broen.

Noten:

- 1 BR-20-15, Onderzoeksmeldingsnr. 66120. Craane & Koopmanschap 2018 (in voorbereiding).
- 2 Hupperetz, 1993, p. 162 en Hesemans, 1992, p. 428-437.
- 3 Carmiggelt, Van den Eynde, Hupperetz, 1993, Afb. 35, nrs. 10-12.
- 4 Lingen, 2017, p.9, afb. 1a-b en Engelen, 1988, p. 134, afb. 89.
- 5 Amsterdam Pipe Museum, Collectienummer APM 11.592. Vergelijk ook Van der Lingen, 2013, p. 107-113.
- 6 Hesemans, 1992, p. 431-434.
- 7 Dit staat gepland voor 2018-2019. Tevens moet nog worden onderzocht of de persvormen mogelijk door meerdere pijpenmakers zijn gebruikt (uitgewisseld). Mogelijk zal dit in het volgende project meegenomen worden.
- 8 BR-22-91, Onderzoeksmeldingsnr. 811.
- 9 Carmiggelt, Van den Eynde, Hupperetz, 1993, p. 39.
- 10 Duco, 2003, p. 123, nr. 8 en p. 165-166, nr. 585.

Literatuur:

- Carmiggelt, A., G. van den Eynde en W. Hupperetz, 1993. *Een 17de-eeuwse tabakspijpenoven in Breda*. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in Breda I. Breda.
- Craane, M.L. & Koopmanschap, H.J.L.C. 2018. *Archeologische opgraving ten behoeve van de ontwikkeling "Gasthuispoort" aan de Vlaszak te Breda*. Antea Group Archeologie 2015/119. (in voorbereiding)
- Duco, D.H., 2003. *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*. Amsterdam.
- Engelen, J.P.A.M., 1988. 'Maastricht'. *De kleipijp als bodemvondst*. Leiden, p.123-134.
- Hesemans, J., 1992. 'De Bredase muffle'. *PKN* 15 (58), p.428-437.
- Hupperetz, W., 1993. 'Pijpmakers in Breda gedurende de zeventiende eeuw'. *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom'*. 46, p.157-177.
- Lingen, B. van der, 2013. 'Een zeemonsterpijp uit de Nieuwkoopse polder'. *Jaarboek 2013, PKN Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen*, p.107-113.
- Lingen, B. van der, 2017. 'Opmerkelijke vondsten uit de 17de eeuw. Een gedraaide pijp, een steelfragment van een presentatiepijp en een vroege pijp met naamstempel'. *Jaarboek 2017, PKN Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen*, p.9-17.

English summaries

Opmerkelijke vondsten. Een vroege tabakspijp van hout en tin in de vorm van een scheepje en een hand gevormde vis / Remarkable finds: an early wooden and pewter tobacco pipe in the shape of a ship and a hand modelled fish

Bert van der Lingen

At regular intervals remarkable pipes are found that differ from conventional examples in terms of their shape, decoration, production method or function. In this paper two unusual pipes are presented - an early pipe made of wood and pewter in the shape of a ship and a hand modelled pipe in the form of a fish. The first pipe dates from the period 1600-1620 and is the third example known so far. The fish pipe probably dates from the early to mid-19th century.

Nieuw licht op de kleipijpenindustrie in Schoonhoven / New Insight into the claypipe industry in Schoonhoven

Ewout Korpershoek

This article describes an excavated group of 18th century clay pipe fragments from the city of Schoonhoven which has triggered renewed research into the history of this industry. Remarkable finds include a number of pipes with different makers marks which all show a typical red colored contamination in the clay from which these pipes were made. It also includes a large group of non-decorated polished pipes and some nicely decorated pipes which would typically be attributed to Gouda makers, but which were clearly made in the city of Schoonhoven. Some of these show the same red clay contamination as mentioned above.

The research also brought to light two previously unknown pipe makers, and is expected to shortly turn up more new information about Schoonhoven's clay pipe industry.

Kleipijpen uit een afvalkuil aan de Veemarktstraat 58 te Breda. Drie pijpenmakers op één locatie / Clay pipes from a waste pit at Veemarktstraat 58, Breda. Three pipe makers in one location

Johan Hesemans (with cooperation of Henk van Sasse van Ysselt)

In 2015/2016 archaeological research was conducted at the 'Gasthuyspoort' site in Breda. Part of the area was located in the former back yard of Veemarktstraat 58 where pipe maker Christiaan Damman was living and working in the 17th century. During the excavations mainly pipe makers waste was found but no remains of a kiln. Most of the waste was from Damman's workshop but interestingly some other waste came from workshops of the pipe makers Daniel Peyl and Samuel Broen. This is the second time that waste from these three pipe makers was found together. Broen had probably the only pipe kiln in Breda and most likely there was some sort of cooperation or partnership between these three pipe makers concerning the firing of their pipes in Broen's kiln.

Bedrijfsafval van een pijpenbakker uit Alphen aan den Rijn. Fragmenten van kleipijpen, pijpenpotten en klein gereedschap gevonden aan de Gouwsluisseweg / Waste from a pipe kiln in Alphen aan den Rijn. Fragments of clay tobacco pipes, saggars and small tools found along the Gouwsluisseweg.

Bert van der Lingen

At the end of the Gouwsluisseweg in Alphen aan den Rijn there used to be a drawbridge over the Old Rhine, until a new road was built in 1938. Part of the foundation of the bridge was still visible but removed in 2015 in order to make a new bank wall in the river. In the removed debris and soil more than 300 fragments of clay tobacco pipes and fragments of saggars and other small tools were found. Most likely this material was dumped here to reinforce the foundation of the entrance to the bridge. In the 1980s pipe makers waste was found in Alphen that contained almost exclusively higher quality export pipes. The waste from the Gouwsluisseweg consists of better quality pipes as well as coarse pipes for the local and regional market. The latter were not found before as waste and could therefore not be recognized with certainty as products from Alphen aan den Rijn.

Doorrokers en plateel. C. de Rijk & Zoon, groothandel in rokersbenodigdheden te Amsterdam en de pijpen- en plateelfabrieken Erka, Lotus Holland, Etna, Neerlandia and Ivora, in Alphen aan den Rijn, Haarlem en Gouda, 1914-1920 / Slip-cast pipes and pottery. C. de Rijk & Zoon, wholesaler of smokers' necessities in Amsterdam and the pipe and pottery factories Erka, Lotus Holland, Etna, Neerlandia and Ivora in Alphen aan den Rijn, Haarlem and Gouda, 1914-1920.

Bert van der Lingen

In the early 20th century C. de Rijk & Zoon was one of the largest wholesalers of smokers' necessities in The Netherlands. They purchased glazed slip-cast pipes (so-called 'mystery' pipes) and hand painted slip-cast pipes from manufacturers in Gouda. They could not meet De Rijk's demand and in 1914 he opened his own factory (Erka, and probably Lotus Holland) in Alphen aan den Rijn. Later they opened factories in Haarlem (Etna) and Gouda (Erka). Surprisingly, the manager of the Gouda factory was the director of Ivora, a large and competing pipe and pottery manufacturer. After Erka closed by the end of 1918, Ivora made smoking sets for C. de Rijk & Zoon until circa 1920. These consisted of trays with tobacco pots, cigar and cigarette cups and ashtrays.

Vier pijpenfabrieken uit Nimy, Maisières en Mons (België) / Four pipe factories from Nimy, Maisières and Mons (Belgium)

Ruud Stam

The Belgium Borinage region, located to the west and southwest of Mons (Bergen), the capital of the Walloon province of Hainaut, was known for its coal industry. In addition there were also a large number of ceramic industries throughout Saint-Omer and Andenne producing both faience and porcelain but many companies also manufactured pipes. In Hainaut, there were in the 19th century and the beginning of the 20th century several pipe factories. A number of larger factories were located in present-day Mons, which now includes Nimy and Maisières. Pipes and production materials from four of these factories are exhibited at the Nimy Museum (Musée de Nimy, Carrefour de la céramique) and will be presented in this paper. These are Scouflaire, Nihoul, Croquet and VanGrundenberghe.

Duivels, saters en faunen van Gambier / Devils, satyrs and fauns of Gambier

Arthur van Esveld

The devil is depicted in various religions as the personification of evil in a supernatural being. Often depicted as a black angel with goat feet, horns, bat wings and a trident, many pipe manufacturers produced pipes with such images or with devilish characters. Gambier was one such manufacturer and, additionally, they made several pipes with images of other more 'innocent' figures from antiquity, but of similar appearance to the devil, such as fauns and satyrs. In this paper all Gambier pipes known to have a 'devilish' appearance are described.

Sigaren- en sigarettenpijpen van Gambier / Cigar and cigarette pipes of Gambier

Arthur van Esveld

In the first half of the 19th century French clay pipe manufacturers produced mainly traditional tobacco pipes. Cigar and cigarette pipes were rarely produced by these companies at this time and only occasionally do we see these products in catalogues. This paper shows how Gambier in the second half of the 19th century responded to the increasing popularity of the cigar and cigarette by producing cigar and cigarette pipes and adding them to their sales catalogues. The earliest Gambier catalogue which included cigar and cigarette pipes date from 1894. These rather basic shaped tubular pipes were usually made of white clay and sometimes they were enamelled.

Toen was roken nog heel gewoon. Tabakspotten uit de tweede helft van de twintigste eeuw / Then smoking was still normal. Tobacco jars from the second half of the twentieth century

Piet Smiesing

After the Second World War, when tobacco was readily available again, our country was again shrouded in smoke. It was a golden time for trade in smoking articles. For celebrations, glasses, filled with cigars and cigarettes for guests, were once more put on the table as before. In public places and in talk shows on the TV everyone was surrounded by tobacco smoke. After the decline in consumption of clay tobacco pipes, pottery and pipe factories turned their production to smokers accessories such as smoke sets, pipe racks, ashtrays and tobacco pots.

Een buitengewoon grote tabakspot uit het Westerwald / An extremely large tobacco jar from the Westerwald

Ruud Stam

In this article a very large tobacco jar from the Westerwald in Germany is described, that can contain more than eight litres tobacco. The jar was made by the firm J. W. Remy in Höhr in the period 1885-1895. It is made in Historismus style, that revived the Baroque style. Three of these jars have been discovered. They probably were in use in an association or a society for pipe smokers.

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door particuliere donateurs

